

FRANSIZ DEVRİMİ, RADİKAL AYDINLANMA VE AYDINLANMANIN İLERLEME FİKRİ¹

Uğur BİRİCİK

Artvin Çoruh Üniversitesi, Türkiye

ugurbiricik@artvin.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-7425-0710>

Atıf	BİRİCİK, U. (2026). FRANSIZ DEVRİMİ, RADİKAL AYDINLANMA VE AYDINLANMANIN İLERLEME FİKRİ. <i>İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 18(4), 579-604.
------	---

ÖZ

Bu çalışma, 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı ve 1789 Fransız Devrimi arasındaki ilişkiyi radikal aydınlanma ve ilerleme kavramları üzerinden incelemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda öncelikle Aydınlanma Çağı felsefesinde ortaya konan siyasal, toplumsal, kurumsal fikirler analiz edilmeye çalışılmış ve bu fikirlerin Fransız Devrimi sürecindeki olası etkileri üzerinde durulmuştur. Burjuvazinin de etkisiyle patlayıcı bir güç haline gelen bu fikirler dönemin başat değişimlerinden birini yaratmıştır. Fransız Devrimi'nin argümanları radikal aydınlanma düzleminde değerlendirilirken, Fransa'da devrim sürecindeki uygulamalar ve tüzel değişimler incelenmiş ve Aydınlanma Çağı'nın ilerleme fikrinin bu süreci nasıl etkilediği çözümlenmeye çalışılmıştır. Kavramlar gerek ayrı gerekse de birlikte ele alınmış ve birbirleri arasındaki olası ilişki üzerinde durulmuştur. Fransız Devrimi ve Aydınlanma Çağı düşünürlerinin fikirleri arasında bir bağlantı bulunmuş, bu bağlantının kaynakları radikal aydınlanma ve ilerleme mefhumu üzerinden incelenerek analiz edilip, bütünleştirici bir şekilde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Radikal aydınlanma, akıl yoluyla keşfedilen bilimsel doğruların gerçekleştirilmesi adına geleneksel ile bağların koparılması gerektiği olarak anlaşılmış, eski kurum ve anlayışların varlığı, aklın mükemmel düzenine geçişe engel olarak görülmüş ve bu geçişin zaman kaybına ta-

Geliş Tarihi: 03.06.2026 / Kabul Tarihi: 01.10.2026, DOI: 10.17932/IAU.IAUSBD.2021.021/iausbd_v18i4001

Araştırma Makalesi-Bu makale iThenticate programıyla kontrol edilmiştir.

Copyright © İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

¹ Bu makale, Dr. Uğur BİRİCİK tarafından Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Mustafa Çağatay OKUTAN danışmanlığında 2024 yılında tamamlanan "Reşat Nuri Güntekin Romanlarında Aydın Profili" adlı doktora tezine dayanılarak hazırlanmıştır.

hammül etmeyen bir anlayışla ilerleme ideali üzerinden uygulamaya konduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Aydınlanma, Fransız Devrimi, Radikal Aydınlanma, İlerleme, Robespierre.*

THE FRENCH REVOLUTION, THE RADICAL ENLIGHTENMENT AND THE ENLIGHTENMENT'S IDEA OF PROGRESS

ABSTRACT

This study aims to examine the relationship between the 18th-century Enlightenment and the 1789 French Revolution through the concepts of radical enlightenment and progress. Accordingly, this study first attempts to analyze the political, social, and institutional ideas put forth in Enlightenment philosophy and focuses on their potential effects on the French Revolution. Influenced by the bourgeoisie, these ideas became an explosive force, creating one of the dominant transformations of the era. While the arguments of the French Revolution are evaluated within the framework of radical enlightenment, the practices and legal changes during the revolutionary process in France are examined, and an attempt is made to analyze how the Enlightenment's idea of progress influenced this process. The concepts have been considered both separately and together, and the possible relationships between them have been explored. A connection has been found between the ideas of thinkers of the French Revolution and the Enlightenment. The sources of this connection have been examined and analyzed through the concepts of radical enlightenment and progress, and an attempt has been made to evaluate them in an integrative way. Radical Enlightenment was understood as the necessity of breaking with tradition in order to realize scientific truths discovered through reason; the existence of old institutions and understandings was seen as an obstacle to the transition to the perfect order of reason, and this transition was implemented through an ideal of progress that could not tolerate any loss of time.

Keywords: *Enlightenment, French Revolution, Radical Enlightenment, Progress, Robespierre.*

GİRİŞ

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa toplumu hem iktisadi hem de ideolojik anlamda önemli bir değişim içerisine girmiştir. Özellikle 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı bu dönüşümün belirginleşmeye başladığı bir süreçtir. Aydınlanma her şeyden önce bir zihin devrimidir ve insan aklına olan güveni ifade etmektedir. Aklını özgür kılarak doğruyu bulabilmek, aydınca düşünebilmenin ön koşullarından bir tanesidir. Çünkü insan bu yolla erişkin olabilecektir.

Aydınlanma Çağı, 18. yüzyıl Avrupa'sında aklın yükselişi ve rasyonel düşüncenin kurumsallaşması adına dönüm noktası niteliğindedir. Literatürdeki öncü çalışmalar, bu dönemin entelektüel birikiminin Fransız Devrimi'ne giden yolu doğrudan etkilediğini savunmaktadır (Israel, 2011). Özellikle felsefi dönüşümün siyasi eyleme nasıl evrildiği konusu, tarih ve siyaset yazınında geniş yer bulmuştur (Baker, 1990). Aydınlanma, ılımlı ve radikal bir ayrım ile ele alınmıştır (Hof, 2017). Zira, aydınlanmayla gelen fikirler Avrupa'da bazen ılımlı bazen de radikal bir şekilde hayat bulmuştur. ılımlı aydınlanma daha evrimci bir yapıdayken, radikal aydınlanma daha devrimci bir yapıdadır (Israel, 2020). Fikirsal dönüşüm ve devrim arasındaki ilişkiler modern dünyanın kurulması düzleminde literatürde geniş yer bulsa da Aydınlanma felsefesiyle bütünleşen Fransa'daki radikal bakış açısının ilerleme mefhumu üzerinden bağlantısı özel olarak gerektiğinde aydınlatılmamıştır. Bu bağlantı bize radikalliğin altında yatan ana felsefeyi verecektir. Bunu keşfedebilmek adına bu makalede nitel araştırma düzleminde entelektüel tarih, kavramsal tarih ve analiz, tarihsel bağlamlandırma, metin analizi, söylem analizi gibi yöntemler kullanılacaktır.

Aydınlanma filozofları antik Yunan ve Roma felsefesinden de etkilenerek hatta onları bazı noktalarda yeniden yorumlayarak akıl yoluyla elde ettikleri yeni bilgileri kitap vb. yollarla kamuoyuna deklare etmişlerdir. Pek çoğu özgürlükçü ve yenilikçi fikirlerinden dolayı türlü zorluklarla karşılaşmışlardır. Zira bu dönemde kiliseye ve krala karşı muhalif fikirler yayılmış, geleneksel kurumlar tartışmaya açılmış, yeni yönetim biçimleri ifade edilmeye başlanmıştır. Aydınlanma Çağı düşünürlerinin siyasi fikirleri toplumda giderek yayılarak patlayıcı bir güç konumuna gelmiştir. Bu dönemde yalnızca insan ve ahlak üzerine değil, siyaset ve yönetim ile ilgili liberal fikirler de üretilmiştir. Bu düşünceler özellikle burjuvaziye yol arkadaşlığı ederek devrimci sonuçlara yol açmıştır. Yükselen bu yeni

değerlerin neticeye ulaşmasının en belirgin örneği kuşkusuz 1789 Fransız Devrimi'dir. Devrim, aydınlanma fikirlerinde görülen siyasal ve toplumsal teorilerin hayata geçirilmesini sağlamıştır. Fransa'da Devrim, Maximilien Robespierre ve Jakoben cumhuriyetçiler önderliğinde radikal bir tutumda gerçekleşme eğiliminde olmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden biri de eski aristokratik ve eşitsizlikçi kurumların hatalı/bozuk olduğuna inanıştır. Dolayısıyla toplum aklın kılavuzluğunda yeniden tasarlanmalıdır. Bu doğrultuda aydınlanmanın en önemli öğelerinden birisi de ilerleme kavramı olmaktadır. Buna göre toplum ve insanlık artık kendisini geri bırakan geleneksel kurumlardan ve dogmalardan kurtulmalı, bu dünyaya yönelmeli ve insanlığın mutluluğu için sürekli olarak ilerlemelidir. Bu çerçevede çalışmanın kapsamı da radikal aydınlanma, ilerleme ve Fransız Devrimi olurken, devrim sırasında buna koşut niteliği taşıyan politikalar da bu düzlemde incelenecek ve aydınlanmanın önemli bir öğesi olan ilerleme kavramıyla birlikte analiz edilmeye çalışılacaktır. Nihayetinde Fransız Devrimi, radikal aydınlanma ve ilerleme kavramlarını bir arada değerlendirmenin insanlık tarihindeki bu önemli siyasi dönüşümü daha efektif anlatacağı düşünülmektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE: AYDINLANMA FELSEFESİ VE FRANSIZ DEVRİMİ İLİŞKİSİ

18. yüzyıl Aydınlanma Çağı, akla dayanan eleştirel bir sorgulama ve araştırma olarak, dogmalara ve metafiziğe karşı yeni bir söylem çerçevesinde; doğa bilimleri ve toplum bilimleri yoluyla, akıl ile elde edilen bilgileri koyma etkinliği olarak görülebilir (Cevizci, 2020: 12). Aydınlanma filozofları bu dönemi açıklamak için türlü söylemlerde bulunmuşlardır. Örneğin Marquis de Condorcet, bu yeni dönemle birlikte karanlıktan aydınlığa olan geçişe atıfta bulunarak, güneşin yeryüzünde akıldan başka efendi tanımayan hür insanları aydınlatacağı günün geleceğine inanmıştır (Condorcet, 1966b: 74). Jacques Turgot, zihnini her zaman önyargısız ve tarafsız bir şekilde kullanmaya çalışarak, sürekli olarak potansiyel yeni aydınlanmalara açık bırakılması gerektiğini söylemiş ve hatta önemli konularda fikrini değiştirebilmiştir. Turgot, bilgiye ulaşmada tarafsız olmanın ve zihnini özgür kılmanın başlı başına bir aydınlanma olduğunu ifade etmiştir (Gordon, 2011). Kant'a göre ise aydınlanma, insanın kendi suçuyla düşmüş olduğu ergin olamama vaziyetinden kurtulması anlamına gelmektedir. İnsan bu durumdan aklını kullanmaya cesaret ederek (sapere aude) çıkabilecektir (Kant, 2015: 311). Ernst Cassirer de aydınlanmayı, kamusal alanın inanç ve batıl itikat değil de akıl tarafından yönetilmesini,

aklın toplumu geliştirme ve bireyi dogma ve keyfi otoritenin baskılarından koruma ve nihayetinde gelenek yerine bilim eliyle geçerli kılınan ve meşruluğunu akıldan alan bir dünya görüşü olarak tanımlamıştır (Cevizci, 2020: 16). Aydınlanma, akla inandığı için insana karşı iyimser bir bakış içerisinde olmuştur. Bu iyimser bakış açısı, insanın kabiliyetine güvenerek zenginlik yaratma, üretimi arttırma, çeşitli buluşlarla yeni teknolojiler icat etme ve bunun yanında kurumsal, hukuki ve siyasi yapılar geliştirerek daha iyi bir düzen inşa etme kapasitesi gibi düşüncelere dayanmaktadır (Israel, 2020: 18).

Aydınlanma düşünürlerinin felsefesine göre insan, akıl aracılığıyla her kavramı sorgulayabilmeli, gerekiyorsa bunları yenisiyle değiştirebilmeli ve evrensel yasaları akılla keşfederek bunları yeryüzünde üzerinde uygulayabilmelidir (Cevizci, 2020: 16). Bu açıdan bakıldığında aydınlanma, yalnızca dünyayı açıklama çabası olarak değil, aynı zamanda onu aklın ışığındaki doğrularla değiştirebilme, dönüştürebilme tutumu olarak ortaya çıkmaktadır (Beiser, 2019: 58) Filozoflar bu dönemde din hürriyeti mücadelesine girişmiş, hoşgörü üzerinde durmuş ve eşitlik kavramını gündeme getirmişlerdir (Soboul, 1969: 68). Zira insanla sadece insan olma niteliği düzleminde ilgilenen aydınlanma, statü ayrımı olmaksızın evrensel nitelikte olmuştur (Mendelssohn, 2021: 22). Gerçekten de insanı en yüce değer olarak açıklayan ve onu politik hayatın merkezine alan aydınlanma felsefesine göre, her birey, akıl yoluyla elde ettiği kendi iyi yaşam görüşü ve idealine uygun olarak mutluluğun peşinden koşma hakkına sahip olabilecektir (Cevizci, 2020a: 38). Bu adeta kutsal bir hak konumundadır.

Aydınlanma anlatısı yıllar geçtikçe güçlenirken bağımsızlaşmaya, eski düzenden kopuş yaşamaya da başlamıştır (Hof 2017: 201). Bu dönemde dini anlatının yerine laik bir söylem gelişmiş ve giderek rasyonel bir hal almıştır (Akay, 2021: 13). Böylece, akla dayanmayan (özellikle geleneksel/ dogmatik) her kanıya ve düşünce biçimine hücum edilmiştir (Crampe-Casnabet, 2005: 305). Buna koşut olarak aynı zamanda eski önyargılardan yoksun ve akılla donatılmış yeni bir sosyal varlık yaratma kapasitesi için eğitime inanılmıştır (Sonnet, 2005: 106-107). Buna göre okul, insanların akılcı ilkeler üzerine kurulu bir topluma katılma yoluyla ilerlemeye açılmasını sağlayan bir yer olmalıdır. Okul, öğrencilerin özel yaşamlarına müdahale eden bir eğitim anlayışı içerisinde değil; onlara iyi, doğru ve güzele ilişkin evrensel değerler iletmede bir aracı olmalıdır. Bu anlayışla birlikte aynı zamanda, reddedilen bir geçmişin mirasçısı olan ayrıcalıklı

(aristokratik) insanların yerine, objektif ve adil sınavlar aracılığıyla seçilen meritokratik bir elit konulması hedeflenmiştir (Touraine, 2002: 26-27). Böylelikle dini-aristokratik-monarşik yönetim yerine aklın objektif, bilimsel ve bireysel haklar anlamında eşitlikçi yönetimine geçilebilecektir.

Fransız Devrimi'nin felsefi, siyasi ve fikri kaynakları, 18. yüzyıl Aydınlanma felsefesinde görülmektedir. Kilisenin zahitlik ve tahakküm anlayışına muhalif konumda olan bu düşünsel hareket, insan aklını referans alarak ortaya çıkmıştır. Bu akıl, derin bir etki yaratarak, gerek bilim, siyaset, ahlak ve gerekse de sosyal olarak her alanda gelenek ya da dogmaların yerine akli koymaktadır (Soboul, 1969: 61). Montesquieu'nun "kuvvetler ayrılığı" prensibi (Montesquieu, 2021), Rousseau'nun "genel irade" ve "cumhuriyet" savı (Rousseau, 2022), Diderot'un bilginin kaynağını mitlerden alıp ansiklopediye ve yeryüzüne/akla taşınması (Diderot ve d'Alembert, 2000), Turgot ve Condorcet'in "ilerleme" fikirleri (Condorcet, 1966), Voltaire'in özgürlükçü ve kral karşıtı düşünceleri (Cresson, 1984: 24) ve giderek artan laik söylemler, toplumsal ve ekonomik dönüşümün bir parçası olan burjuvazinin sesiyle de birleşerek, Fransız Devrimi'nin ateşleyici güçlerini oluşturmuşlardır.

Fransa 1789 yılında, aydınlanma fikirlerinin ciddi ölçüde yayıldığı ancak aynı zamanda bu idealleri hayata geçirmenin oldukça zor olduğu bir ülke konumunda olmuştur. Bu durum aslında geleneksel monarşi temelli ülkelerde, Avrupa çapında görülecek olan bir durumdur (ancien regime-new regime). Tarihte, reform çabalarının denendiği her coğrafyada, eskiye dayanan aristokratik yapılar ve geleneksel toplum yapısı bu değişime türlü engel koymuş olsa da (Roberts, 2016: 597), geleneksel yapıya ve aristokratik feodal sisteme öldürücü darbeyi Fransız Devrimi vurmuştur denilebilir (Huberman, 2019: 174). Zira yıllardır yasa önünde eşitliği vurgulayan ve mutlakiyet ile despotizm arasında ayırım yapan aydınlanma dilinin giderek yaygınlaşması, monarşiyi ve onun hükümetini kamuoyunun gözetimi altına sokmayı başarmıştır. Bunun yanında monarşi yönetiminin 1780'lerde karşılaştığı ciddi finansal kriz de devrime uygun ortam sağlamıştır (Merriman, 2018: 483). Nihayetinde monarşi yıkılarak Fransa'da bir devrim meydana gelmiştir.

1789 Devrimi'nden sonra, Fransa'da kurucu meclisin (Assemblée Nationale Constituante) kararları, kral ile uyruk arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlamış ve mutlakiyeti yıkmıştır. Kral bundan böyle ilahi

hakka dayanarak hüküm süremeyecek ya da ayrıcalıklar dağıtarak sadakat satın alamayacaktır. Kralın yetkileri anayasada açıkça belirtilen erklerce sınırlanacaktır. Ardından, kilise ile devlet arasında yeni bir ilişki kurularak, ulusal bir kilise de yaratılmaya çalışılmıştır (Merriman, 2018: 496). 1790 yılında çıkarılan “Rahipler Medeni Teşkilatı Yasası” ile Kilise devletleştirilerek; tarikatlar ve manastırlar kaldırılmış, rahipler seçimle belirlenmeye başlamıştır (Kinder ve Hilgemann, 2012: 297). Katolik kilisesinin mülkleri “ulusal mülkiyet” yapılarak, din adamlarının millete bağlılık yemini etmelerini zorunlu tutulmuştur (Merriman, 2018: 496). Tüm bunlar aydınlanmanın “laik” anlatısına uygun gelişmelerdir.

Fransız Devrimi, halk egemenliği adına monarşik mutlakiyete karşı belki de en sarsıcı ve dönüştürücü meydan okumayı başlatmıştır. Vatandaşlık hakları, demokratik toplum değerleri, özel mülkiyetin önemi, ekonomik özgürlük vb. siyasal gündemin konusu olmuştur. Devrimciler büyük bir heyecanla evrensel olduğunu dile getirdikleri temel ilkeler ortaya atmışlardır. Temel hak ve hürriyetler, millet egemenliği gibi ilkeler bunların önde gelenleridir (Merriman, 2018: 483). Aydınlanma Çağı filozoflarının dile getirdiği bu vb. fikirler Fransa’da uygulama sahası bulmaya başlamıştır.

Paris’te başlayan Fransız Devrimi, tüm Avrupa’yı etkileyerek geçmişten belirgin bir kopuşu da beraberinde getirmiştir (Merriman, 2018: 524-525). Fransa’da Kurucu Meclis, ilk olarak bir anayasal monarşi kurmaya koyulmuş, 1789 yılında “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”ni ilan etmiştir (Merriman, 2018: 496). Bu bildiri “liberté, égalité, fraternité”, yani kişisel özgürlük, hukuki eşitlik ve kardeşlik sloganlarıyla ilan edilmektedir (Kinder ve Hilgemann, 2012: 297). İlkeler, büyük bir bölümüyle Fransız Devrimi’nin öncü ismi ve Rousseau hayranı Robespierre’in savunduğu ilkeleri tanımaktadır (Tanilli, 1995: 38). Bildiri, yeni düzenin genel ilkelerini ortaya koymakta ve yurttaşları özgürlük konusunda eğitmeyi amaçlamaktadır. Örneğin birinci madde: “insanlar haklar bakımından özgür ve eşit doğar ve yaşarlar” şeklindedir. Belgede, bireysel özgürlüğe, yurttaş eşitliğine, haksız ayrıcalığa ve mutlak yönetime karşı mücadele anlayışında, aklın öncelikli olduğu inancına dayalı söylemler dikkat çekmektedir. Bildiriye göre tüm insanlar yasa önünde eşit olacak, meziyetlerinden ve yeteneklerinden (liyakat) kaynaklanan farklılıklar dışında herhangi bir ayrıma tabi tutulmayacak, tüm paye, mevki ve görevlere eşit derecede seçilebileceklerdir. Hiç kimse, dinle ilgili olanlar dahil, kanaatlerinden dolayı baskıya maruz bırakılamayacaktır (Élysée, 2022).

Tüm bu söylemlerde 18. yüzyıl Aydınlanma filozoflarının dini hoşgörü ve eşitlik söylemlerinin etkisi açıkça görülmektedir. Evrensel ilkeler ilan eden bildiri, egemenliği de açıkça millete tanımıştır. Herhangi bir tüzel gruba ya da toplumsal sınıfa mensubiyetin aksine, “millet”e mensup olmaktan kaynaklanan haklar kavramı, gerçekten köklü bir devrim niteliğindedir. Yasalar, milletin temsilcilerinde ifadesini bulacak olan “genel irade” kavramını yansıtacaktır (Merriman, 2018: 496-497) ki bu uygulama da felsefi kaynağını Rousseau’dan almaktadır. Burada dikkat çeken bir başka nokta da bildirinin sadece Fransız milletine değil, Aydınlanma felsefesine uygun olarak, tüm insanlığa ya da “evrensel insana” hitap etme arzusudur.

1789 Devrimi’ni takip eden 1791 Anayasası’nın, Montesquieu’nun “kuvvetler ayrılığı” prensibine göre hazırlandığı görülmektedir (Armaoğlu, 2021: 60). Montesquieu’ya göre Fransa’da hak ve özgürlüklerin güvence altında olabilmesi için, mutlak monarkın tekelinde toplanmış olan erkler ayrılmalı, yasama, yürütme ve yargı erkleri ayrı organlara verilmelidir (Şenel, 1995: 355). Yürütme yetkisi krala ait olmakla birlikte yasama erki meclise aittir. Kral, kanunları uygulamakla yükümlüdür. Yargı ise doğrudan halk tarafından seçilen yargıçlar tarafından kullanılmaktadır (Armaoğlu, 2021: 60). Fransız Devrimi’nin ve hazırlanan anayasa metinlerinin dayandığı temel esaslar, aklın ve milletin egemenliği kavramları olmuştur. Zira 1791 anayasası “egemenlik millete aittir”, “bütün iktidarlar kaynağını millettten alır” ve “kanundan daha üstün bir otorite yoktur ve kral ancak kanunla hükümdarlık yapar” demektedir. Dolayısıyla bu tarihe kadar meşruiyetini dinden ve tarihsel bir şekilde ayrıcalıklı aristokrasiden alan iktidar, artık laik ve demokratik bir biçimde “millet egemenliği” nosyonundan almaktadır (Armaoğlu 2021: 62). Fransız anayasasının evrensel nitelikli ilkeleri bundan böyle sadece Fransa’nın değil, tüm aydın insanların rehberi olacaktır (Condorcet, 1966b: 69).

Fransa’da ulusal meclis, dini özgürlükleri sürekli olarak gündeme getirmiş olan Aydınlanma filozoflarının felsefesine uygun olarak 1790 ve 1791 tarihli yasalarla, Protestanlara ve Yahudilere yurttaşlık ve medeni haklar tanımıştır (Merriman, 2018: 502). Yukarıdan aşağıya doğru hak eşitsizliklerine dayanan lonca sistemi (Lefebvre, 2015: 45) lağvedilerek her kişinin kendi seçtiği işi yapmakta ve kendi seçtiği mesleği, sanatı ya da uğraşmayı icra etmekte özgür olduğu ilan edilmiştir (Merriman, 2018: 502). Yeni kanunlarla birlikte burjuvazinin de talep ettiği serbest piyasa anlayışına uygun olarak ülke ekonomisindeki pek çok kısıtlama

kaldırılmış ve iç pazarda serbest ticaret kurallarının geçerliliği ilan edilmiştir. Ağırlık ve ölçü aletlerinde yeni standartlar getirilmiş, yollar ve nehirlerdeki ödeme noktaları kaldırılmıştır (Rude, 2015: 101). Aileyle ilgili düzenlemelerle birlikte medeni evlilik getirilmiştir. Evlilik için rıza yaşı düşürülerek boşanmaya izin verilmiş ve mirasın çocuklar arasında eşit bölüştürüleceği hükme bağlanmıştır. Ulusal Meclis, sömürgelerde olmasa da Fransa’da köleliği kaldırmıştır. Kadınlara eşit haklar tanınması çağrısı, bir kasabın kızı olan Olympe de Gouges’un “Kadın ve Yurttaş Hakları Bildirisi”ni yayınladığı 1791 yılında Fransa’da ilk kez açıkça ifade edilmiştir (Merriman, 2018: 502-507). Tüm bu uygulamalar, Aydınlanma felsefesinin dini hoşgörü, eşitlik, hürriyet vb. fikirlerinin sonuç vermeye başladığını göstermektedir.

Fransa’da 1789 sonrası anayasal monarşi yanlıları giderek zayıflamış, devrim daha radikal bir evreye girmiştir. Aydınlanmacı ve devrimci kanat olan Jakobenler “cumhuriyet”i dile getirmeye başlamışlardır, zira onlara göre kazanılan özgürlükler ancak bu şekilde güvence altına alınabilecektir. Bu süreç, ikinci anayasa değişikliği ile birlikte Cumhuriyet’in ilanıyla sonuçlanmıştır (Merriman, 2018: 506). Jakobenizm, ideolojik olarak aydınlanmanın usçu felsefesinin bir devamıdır ve burjuva akılcılığı esasına dayanmaktadır. Ulusal egemenlik, özgürlük, medeni eşitlik gibi ilkeler yurttaşın ve insanlığın refahını sağlamalı; sadece kamu yararı adına sınırlandırabilecek (amasını sınırlama anlayışı lehine değil) ekonomik liberalizm ve mülkiyete ilişkin temeller üzerinde insan mutluluğunu bütünüyle garantilenmelidir. Toplumsal düzenin amacı da bireysel mutluluğu güven altına almaktır. Dolayısıyla bunun üzerine kurgulanmaktadır (Lefebvre, 2015: 381). 1792-1794 yıllarında Fransız Devrimi’nin zirve noktasında işte kurguladığı bu düzeni hayata geçirme gayesiyle iktidarı elinde bulunduran Jakoben rejimi, kazanımlarını kaybetme tehlikesi söylemiyle radikal bir tavır almış, karşıtlarına karşı yönelttiği şiddetli yönetimi haklı göstermek amacıyla açık bir şekilde Rousseau’nun cumhuriyetçi erdem ideallerine başvurmuştur (Callinicos, 2022: 50-51). Nihayetinde Fransa’da 1792 yılına gelindiğinde monarşi yıkılıp tek ve bölünmez olan Cumhuriyet kurulmuş, insanlık tarihinde yeni bir dönemin başladığı duyurulmuştur. Fransız Devrimi’nin “demir ve kahramanlık çağı”, siyasal mahkumların giyotine gönderilmesi, parlamentarizm tarihinin belki de en güçlü meclislerinden biri olan Ulusal Konvansiyon (Convention Nationale) seçimlerinin yapılması, istilacılara karşı topyekün direniş çağrılarıyla başlamış ve kral hapse atılmıştır (Hobsbawm, 2003: 72).

AYDINLANMA’NIN İLERLEME FİKRİ

Aydınlanma felsefesinin başat öğelerinden bir tanesi de ilerleme fikridir. Özellikle 18. yüzyılın sonunda doğru Avrupa’da aydınlanmış muhitlerde, ilerleme kavramı yaygın olarak kabul görmüş ve bir çeşit genel kanaat vaziyetine gelmiştir (Israel, 2020: 18). Kavram, düşünce tarihinde en üst mertebesine Aydınlanma Çağı’nda ulaşmıştır. Bilhassa Fransız Aydınlanmasında beliren ilerleme düşüncesinin teorik kurucusu Turgot olarak kabul edilmektedir (Çiğdem, 1993: 41). Bu teoriye insanlık, avcılık-tabiat yaşamı, tarım yaşamı ve ticari-kentsel yaşamı olarak üç dönemli olarak ilerleme göstermektedir. Dil, matematik ve resim sanatı bu üç dönemin ifade ediş biçimleridir. Turgot’a göre ilerleme, teknolojik, bilimsel, sanatsal ve ahlaki türlerdeki eserlerde gözlemlenebilmektedir (Çiğdem, 1993: 41). Turgot’un ilerleme fikriyle olan derin ilişkisi, 17. yüzyılın sonlarındaki yazılarda ana hatlarıyla dile getirilen şeyi sistematik bir şekilde ifade etmesi ve geliştirmesinde yatmaktadır. Burada, ilerlemenin, tamamen insani yeteneklere ve motivasyonlara dayanan, en ilkel zamanlardan başlayıp belirsiz, hatta sonsuz bir geleceğe uzanan ve sadece sanat ve bilimleri değil, toplumun yapısını da kapsayan, sabit, doğal bir yasa olarak ilan edilmesidir. Zira Turgot’a göre insanın kavramlaştırma ve böylece bilgisini depolama, her yeni nesle aktarma ve bu süreçte onu geliştirme konusundaki eşsiz kapasitesi bunu mümkün kılmaktadır (Nisbet, 1975: 217).

Condorcet, Fransız Aydınlanması’ndaki ilerleme fikrine ikinci önemli katkısı yapan ve bu fikri, zihnin tarihsel süreç içindeki işleyişine bağlayan bir düşünürdür (Çiğdem, 1993: 41). Condorcet’in bu fikre yaptığı katkılardan biri de ilerlemenin kendisinin hürriyet gibi bir kritere dayandırılması (daha ileri bir devir, görece hürriyetin daha da çoğaldığı bir dönem olmaktadır ve bu hürriyet yoluyla iktisadi faaliyetin de hür bir şekilde yürütülmesini içermektedir) ve dünyevi (seküler) bir forma dönüştürülmesidir. Entelektüel, moral ve ekonomik alanlarda yoğunlaşan bireysel hürriyet kavramı, bir despotun ya da tiranlık yönetiminin baskısı ve tahakkümü altına yaşayan toplumlardan çok medenileşerek ilerlemiş toplumlarda daha fazla görülebilmektedir. Bu toplumlar da bilimler ve sanatların daha gelişmiş olduğu toplumlardır. Eğitim bireysel yetenek ve kapasitelerin sonuna kadar değerlendirilebildiği bir nosyon olarak, toplumun bütün bireylerin kullanımına açıktır (Çiğdem, 1993: 41-43). Aydınlanma Çağı’nda en yüksek mertebeye ulaşmış olan bu eğilim, Condorcet tarafından “İnsan Aklının İlerlemesinin Tarihsel Bir Resmi

İçin Taslaklar” adlı eserinde görülmektedir. Söz konusu eserde cennet tasviri gökyüzünden yeryüzüne indirilerek, insanın amacının mutluluğu bu dünyada elde etmek olduğu savlanmıştır. Condorcet, insanlığın bilim ve ilerleme yoluyla yaşadığı dünyayı er ya da geç cennete dönüştüreceğini düşünmektedir. Bunu on kademeli bir sistemde kurgulamıştır; onun “gelecekteki insan aklının ilerleme dönemi” adını koyduğu son dönem, milletler arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılmasıyla görülmesi mümkün olacaktır. Condorcet için mükemmel insanlık düzeyi, savaşların ortadan kaldırıldığı, eğitimin serbest ve eşit olduğu, evrensel bir dilin oluşturulduğu, insanların iktisadi gereksinimlerini bol bol karşılayabildikleri, bilim, sanat ve ahlak alanında süregiden ilerleme anlamına gelmektedir (Aysevener, 1999: 107). Böylelikle edilgen bir toplum yapısından, insanın mutluluğu için sürekli gelişen dinamik bir toplum yapısı (ilerleme) öngörülmüştür.

Condorcet’e göre insan zekâsı henüz hür duruma gelmemiştir ama Aydınlanma Dönemi’yle birlikte hür olmak için hazırlanma sürecine girmiştir (Condorcet, 1966a: 157). Bu dönemle birlikte insan aklı artık yetkileri tartmayı, karşılaştırmayı, analiz etmeyi ve nihai olarak aklın mahkemesine gitmeye başlamıştır. Böylece yöntemleri, konuları ya da zekâ özellikleri birbirinden farklı olsa bile insanlığın tüm zekâ meşgaleleri aklın ilerlemesine doğru meyletmektedir (Condorcet, 1966b: 60-61). Condorcet’e göre oldukça büyük umutlar vadeden ilerlemelerden çıkacak olan gerçek iyilikler, giderek insanlığın mükemmelleşmesine yol açacaktır. Bu mükemmelleşme sürecini ihtiyaçlarımızı giderecek tam bir hürriyetle bir araya getirdikçe bu eşitlik daha hakiki bir hale gelecektir (Condorcet, 1966b: 81). Görüldüğü üzere bu anlayışa göre insan türü ilerleyerek mükemmelleşecek ve daha mutlu bir hayat sürecektir.

İlerleme fikrinin temelinde amaç kavramı vardır. Örneğin Leibniz, tarihi aklın giderek yetkinleşmesi, karanlıktan aydınlığa doğru aşama aşama geçişi olarak tanımlamaktadır. Kant, ilerlemenin insanın aklı aracılığıyla kendisini yönetebilme, kendisine yasalar koyabilme yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir. Bu anlamda ilerleme, insanın özgürleşmesi sürecidir (Aysevener, 1999: 107). Zira Orta Çağ’ın coğrafi sınırlar içine hapsedilmiş, tarıma dayalı ve kendi gelenekleriyle kısıtlanmış uygarlığının aksine bu yeni uygarlık radikal bir şekilde dışa açılmak zorundadır. Zihniyet olarak yenilikçi ve laik düşünceli, maddi yapı olarak sanayileşme ve şehirleşmeye yönelik, tesir olarak dünya çapında olmalıdır (Roberts, 1996: 288). Bu durumda Aydınlanma felsefesinin ilerleme kavramı, sadece bir

akıl devrimi olarak değil; ahlaki, yasal, estetik ve eğitici olmanın yanında politik, idari, ekonomik tıbbi ve teknolojik, kapsamda olmaktadır. İlerleme bu sebeple oldukça çok yönlü, geniş kapsamlıdır (Israel, 2010: 8) ve insan doğasının kusursuzluğu hipotezine dayanmaktadır (Lessing, 2011: 31). Zira batıl inançlar ve dogmalar artık geçmişte kalmıştır ve karanlıktır; aklın aydınlanarak ilerlemesi ise inançların irrasyonelliği karşısındaki zaferidir (Touraine, 2002: 338). Bu anlayışın başında da Tanrı merkezli dünya algısının güç kaybedip yerini aklın laik anlatısına bırakması, yerleşik entelektüel otorite ve söylemin gerilemesi, yeni biçimler ve bağlılıkların zuhur etmesi gelmektedir (Roberts, 1996: 326).

İlerleme düşüncesi, aydınlanma için bilginin birikimselliği, insanların aklını kullanarak bilimsel keşifler yaptığı, tabiatı, maddi zenginlikler üretmesine yardım edecek araçlar geliştirdiği, sürekli ve büyüyerek gelişen kaçınılmaz bir süreci işaret etmektedir. İlerleme, aklın kullanımının dünyaya giderek hâkim olmasıyla birlikte; insanlara daha ahlaki, daha medeni ve mutlu bir yaşamı vadetmektedir. Bu fikir, insan aklının ürünü olmayan ve dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde kötü olarak görülen şeylerin azalarak ortadan kalkması ve yerlerini, (aklın ürünü olduğu ve sürekli geliştirilebilir olduğu için) iyi olarak nitelendirilen kavramlara bırakacağı inancını ve bu eğilimin yine tarihsel süreç içerisinde sonsuza kadar devam edeceği ümidini ihtiva etmektedir (Çiğdem, 1993: 44). Ancak aydınlanma, insanları ahlaki olarak iyi yapmamakta, sadece nelerin iyi ve doğru olduğunu anlamalarını sağlayıcı düşünsel yolu ortaya koymaktadır (Erhard, 2021: 79). Bu teoriye göre dünyaya, aklın aydınlatarak ortaya çıkardığı epistemolojik hakikatler ve bilginin ilerlemesiyle temellenen entelektüel bir kültür hâkim olmalıdır ve oluşturulan bu medeniyet sonsuz bir biçimde ilerlemelidir. Neticede ilerleme mefhumu insanlığın, dogmaların karanlığından ve bunun yarattığı kötü hayat şartlarından kurtularak sürekli özgürlük ve mutluluk doğrultusunda gelişeceği fikrine dayandırarak ilerlemeye inanan bir kültür yaratmıştır (Roberts, 1996: 328).

Aydınlanma, akıl yoluyla ilerleyen bilgiye güven duyulması gerektiği idealini yaymıştır. Bu ideallerin derin siyasi imaları da mevcuttur (Roberts, 2016: 687). İlerleme kavramı aynı zamanda evrim teorisiyle de ilişkilidir zira bu sava göre her canlı zaman içerisinde kendini daha da geliştirmektedir. Darwin bunu şöyle açıklamaktadır (Darwin, 2020: 33): “Her yaratık, kendi koşullarına göre gittikçe daha çok gelişmeye çabalar. Bu gelişim, zorunlu olarak yeryüzündeki canlıların çoğunun

oluşumunda aşamalı ilerlemeye yol açar”. Dolayısıyla ilerleme sosyal bir hakikat olmanın yanı sıra biyolojik de bir gerçeklikten temellenmekte ve meşruiyetini doğa yasalarından almaktadır.

Aydınlanma düşüncesinin kültürel ve entelektüel bir akım olarak muhalifleri de bulunmaktadır. Geleneksel ahlak ve dinin muhafazakâr savunucuları onun tam karşısında konumlanmışlardır. Aydınlanmanın kendi yarattığı değerlerce ahlaki bir perspektife sahip özgür düşünürleri sıklıkla “toplumun ahlakını bozanlar” veya “dinsizler” olarak nitelendirilerek mahkûm edilmişlerdir (West 2005: 56). Aydınlanmanın modernleştirici bakış açısından, eski düzenin bu savunucuları ilerleme ve gelişmenin kaçınılmaz sonunu boşu boşuna uzatan, ya da karşı koymaya çalışan muhafazakâr ya da hatta “gericiler”dir (ilerlemenin karşısında) (West 2005: 56). Muhafazakârlar, tek başına aklın ahlaki ve politik yükümlülüğümüz için yeterli bir kriter olamayacağını, zira tek başına aklın her tür toplumsal ve politik düzenlemeyle bağdaşan formel bir güçten başka bir şey olmadığını öne sürmüşlerdir. Onlara göre akıl insan davranışı için yeterli bir dürtü oluşturmak için eksiktir. Muhafazakârların iddiasına göre, bir ilke yahut politikanın rasyonel olduğunu kanıtlanabilse bile, insanlar ona uygun hareket etmeye gönüllü veyahut muktedir olamayacaklardır. Çünkü insanoğlu irrasyonel tutku ve alışkanlıklar tarafından yönlendirilen bir mahluktur (Beiser, 2021: 21). Bu düşünce insana ve onun aklına olan güven düzleminde Aydınlanma felsefesinin tam tersi bir anlayıştır.

Düşüncenin ilerlemeci bir eğilime sahip olduğu varsayımı 18. yüzyılda hızlı bir biçimde önemli neticeler vererek, başarılar da sağlamıştır. Bunlar arasında okuryazarlığın gözle görülür bir ölçekte yayılması, insanlık adına önemli bilimsel icatlar, insanların zihniyetinin köleliğe karşı dönmeye başlaması, kadın hareketleriyle ilgili gelişmeler, ceza ve hukuk reformu vb. tüm bunlar aklın ilerlemeci önderliğinde dünyayı daha mutlu ve yaşanabilir hale getirmeye yöneliktir (Roberts, 1996: 329).

RADİKAL AYDINLANMA, ROBESPIERRE VE JAKOBENLER’İN POLİTİKALARI

Fransız aydınlar Kıta Avrupa’sındaki mutlak monarşilerin en büyüğü ile karşı karşıya gelmişler (Callinicos, 2022: 38), muhtemelen de bu nedenle çok boyutlu ve kapsamlı bir değişikliği tahayyül etme eğiliminde olmuşlardır (Roskin 2013: 110). Zira hakikatin, bir kuvvetle mücadelede zafer kazanabilmesi için, önce bizzat kuvvet haline gelmesi ve fenomenal

dünyada kendisine kılavuzluk edecek bir itki oluşturmaları gerekmektedir (Schiller, 2021: 84). Fransız Aydınlanması'nın toplumsal projesi akılda var olan toplumsal düzenin, insanlık için evrensel ve genel bir iyiliği temsil ettiğini, bu yetkin düzene geçişi engelleyen ya da mâni olmaya çalışan güçlerden yine aklın ışığında kurtulunması düşüncesi üzerine bina edilmiştir (Çiğdem, 1993: 96).

Aydınlanmanın siyasal düşüncesi, sofistike bir toplumsal ve siyasal gerçekliğin akılcı bir analizinden türetilen bir modelden hareket etmektedir (Chaunu, 2000: 152). Örneğin Rousseau “toplumsal sözleşme” teorisi düzleminde geliştirdiği bir modelde, Cenevre şehir devletini analiz etmiş ve bu modelle birlikte demokrasi ve cumhuriyet yönetimini tartışmıştır (Rousseau, 2022). Bu perspektifte bakıldığında Rousseau'nun modeli, aristokratik ve monarşik 18. yüzyıl Avrupa'sına uygulanmaya kalkıldığında devrimci olmaktadır. Montesquieu'nun bilimsel analizleri ve kuvvetler ayrılığını detaylıca ortaya koyması sayesinde ulaşılan entelektüel birikimden sonra, bu model Avrupa siyasal düşüncesinde bir ideale dönüşmüştür. Burjuva devrimine yönelik Fransız modeli, sahip olduğu unsurları bir yönüyle Rousseau'ya borçludur (Chaunu, 2000: 152-153).

Fransa'daki cumhuriyet fikri, cumhuriyetin de her şeyden önce özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi evrensel umdelerin taşıyıcısı olması gerektiği üzerine bina edilmiştir. Bu teori hem akılcı hem toplumcu hem de liberal nitelikte olacağından ötürü ideal bir nitelik içerebilecek bir iktidarın kapısını açmaktadır. Rousseau'nun “Toplum Sözleşmesi”nin müjdelediği ve Fransız Devrimi sırasında kurulan siyasal örgüt olan devrimci, aydın, cumhuriyetçi Jakobenlerin kurmaya çalıştıkları da işte bu tarzda bir ideal iktidardır (Touraine, 2002: 26). Liderliğini Robespierre, Marat ve bazen da Danton'un yaptığı bu parti (Rudé, 2015: 122), bütün devrimcilerin hedeflediği, bilimsel olduğundan dolayı mutlakçı bir vasıf taşıyan, bağımlılığa, “gerici” anlayışa ve keyfiliğe karşı toplumu korumaya çalışan, aydınlanmacı, seküler ve eşitlikçi bir iktidardır (Touraine, 2002: 26).

Birçok insan için Fransız Devrimi, aydınlanmanın derin bir yücelikteki en üst mertebesi olarak görülmüştür. Bundan böyle toplumsal düzen rasyonel ilkelere göre yeniden kurulacak ve akılla çelişen tüm tarihsel kurumlar ve yasalar bu perspektifte ortadan kaldırılacaktır. Aydınlanmanın büyük vaadi, eğer toplumsal ve siyasal yaşamda sadece aklın yolunu izlersek,

cennetin gökte ve gaipte değil yeryüzünde kurulabileceği düşüncesidir (Beiser, 2019: 57). Fransız devrimciler de bu anlayışta hareket ederek aklın keşfettiği yasaları yürürlüğe koymaya çalışmışlardır.

Fransız Devrimi'ni ve radikal aydınlanmayı daha iyi anlayabilmek için Jakobenlerin önde gelen ismi Maximilien Robespierre'i anlamak önemlidir. Jakoben kulübünün bir üyesi olan Robespierre, aydınlanmaya ve Fransız Devrimi'ne bir çeşit adanmış tutkuyla derinden bağlı bir şekilde (McPhee, 2021: 150), Devrim'in en başta gelen kişisi konumunda olmuştur (Tanilli, 1995: 33).

Robespierre, halk egemenliğine, batıl inançlardan arındırılmış bir dinin getireceği sosyal yararları, yoksulluk ve fakirliğin yozlaştırmadığı orta sınıf sosyal cumhuriyet idealine inanç hususunda Rousseau'dan etkilenmiştir (Rude, 2015: 144). Ona göre Devrim'in korunması (ve dolayısıyla aydınlanma ile kazanılmış olanlar) için ne yapılması gerekiyorsa yapılmalıdır. Zira fikirlerinde laik, demokrat, hatta ölüm cezasına karşı olan birinin devrimi korumak söz konusu olduğunda pek çok kişiyi giyotine yollamasının başka bir açıklaması olmamaktadır (McPhee, 2021: 150). Fransız Devrimi sürecinde Jakobenler adına konuşan Robespierre, kralın meclise getirilerek ulusa ihanet suçundan idama mahkûm edilmesini talep etmiştir (Rude, 2015: 124). Tüm bunlara rağmen ilerleyen süreçte ılımlı 75 Jirondenli'yi idama ve devrim mahkemesinde gitmekten kurtarmıştır (Rude, 2015: 162).

Peter MCPhee'nin "Robespierre" kitabında bulunan bir belgede Robespierre'in kendi el notlarında şöyle yazmaktadır: "Hedef, dış ve iç savaşları kazanarak ve halkı aydınlatarak, anayasanın halkın yararına tamamlanmasıdır" (McPhee, 2021: 150). Bu söylem, radikal aydınlanma anlayışının en belirgin mefhumlarından. Aynı zamanda Robespierre'in eşitlikçi cumhuriyetin kurulmasına duyduğu tutkunun tezahürüdür. Amaç bu yoldaki tüm engelleri kaldırmaktır. Ancak Robespierre kendisinin halkın koruyucu olarak görmediğini, böyle şatafatlı unvanlara sahip olmak istemediğini, halktan biri olduğunu ve bundan başka bir şey olmak istemediğini ısrarla belirtmiştir (Ağaoğulları, 2020: 309). Zira Robespierre'e göre eski yönetim anlayışı, büyük çoğunluğu küçük bir azınlık yararına sömürmek ve onu köle durumuna sokmaktan ibarettir. Bu zamana kadar uygulanan yasalar da bu mala ve cana kıymaları bir sistem haline getirmiştir. Krallar ve aristokratlar düzenlerini bunlar üzerine bina

etmişlerdir. Dolayısıyla yapılması gereken eski düzeni ortadan kaldırarak genel istencin yasaları aracılığıyla insanları mutlu ve özgür kılmaktır (Robespierre, 1975: 44). Robespierre, yayılmacı bir anlayışa sahip değildir, söylem ve yazılarında, sürüp giden yayılmacı bir savaş anlayışının özgürlük davası ve Devrim için büyük bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekmiştir (Ağaoğulları, 2020: 324). Onun savaşının tek amacı aydınlanmanın tezahürü olarak gördüğü eşitlikçi ve özgürlükçü cumhuriyeti derinleştirerek korumaktır. Zira cumhuriyet, onun için insanları kölelikten kurtaran varlık meselesi statüsündedir. Bu anlayış, devrimi aydınlanma sürekliliği içinde insanlığın bir üst aşaması olarak görmekten kaynaklanmaktadır (Ducange, 2023: 45).

Devrim'den sonra Fransa'da iktidar, “insanları özgür olmaya zorlamak” üzere tayin edilmiş bir taşra avukatı ve Rousseau hayranı bir Jakoben olan Robespierre liderliğinde “Kamu Güvenliği Komitesinin” yönetimi altına girmiştir. Robespierre ve destekçileri, kral, kraliçe ve soylulardan başlayıp, yaklaşık yirmi bin insanı giyotine göndermişlerdir (Roskin, 2013: 112-113). Robespierre'in endişeye düşüren en önemli durumlardan biri de hakiki bir demokrasinin ancak erdemli yurttaşlarla sürdürebileceği konusunda olmuştur. Kendi söylemiyle meclisin rolü, yurttaşların ruhunu, bu büyük ve ihtişamlı devrimin gerektirdiği duygu ve ideallerin mertebesine yükseltmek olmalıdır (McPhee, 2021: 84). Robespierre, Fransız Devrimi'ne karşı gerçekleştirilen bir isyan (muhafazakâr-kralcı-muhafif) olan Vendée isyanında² Jakoben kulübünde bu isyanın aynı zamanda Saxe-Coburg Prensi'nin komutasındaki Avusturya ordusunun bir kolu olduğunu da vurgulayarak şu cümleleri sarf etmiştir (McPhee, 2021: 164):

“Sadece Vendée'deki tüm isyancıların değil, insanoğluna ve Fransız halkına karşı tüm isyancıların da kökünü kazımamız gerektiğini ilan ediyorum. Sadece iki parti vardır; ahlaksızların partisi ve erdemlilerin partisi. İnsanları servetine ve statülerine göre değil, karakterlerine göre ayırt edin. Sadece iki sınıf insan vardır: özgürlükten ve eşitlikten yana olanlar, baskı görenleri savunanlar, yoksullardan yana olanlar ile günahkarlardan, zenginlerden, adaletsizlerden ve aristokrasiden yana olanlar. Fransa'daki bölünme budur.”

² Fransa'da 1793'ten 1796'ya kadar süren ve yaklaşık 500.000 kişinin ölmesine yol açan karşıdevrimci bir ayaklanma (Büyük Larousse, 1986: 12139).

Vendée isyanının patlak verdiği zamanlarda, devrimciler sert önlemler almaya başlamışlardır (Soboul, 1969: 326). Üzerlerine tam teçhizatlı kuvvetler gönderilerek Vendée'deki isyancılar dağıtılmıştır (Rude, 2015: 145).

Fransa'da Jakobenlerin karşısında, monarşistlerle ılımlı cumhuriyetçilerin liberal ve parlamenter kurumlar üzerinde uzlaşısını öngören bir çeşit “orta yol” çizen muhalif bir kanat olan (Ducange, 2023: 65) ve felsefeleri Rousseau'dan çok Voltaire ve Ansiklopedi (Diderot) yazarlarına benzeyen (Lefebvre, 2015: 216) Jironden'lerin “diktatörlüğe gidiliyor” muhalefetine rağmen Ulusal Konvansiyon, “cumhuriyeti korumak” adına 1793 yılında olağanüstü bir mahkeme kurmaya karar vermiştir. Buna göre inkılap düşmanı her teşebbüsü, hürriyet, eşitlik, birlik, Cumhuriyet'in bölünmezliği, devletin iç ve dış güvenliği aleyhindeki her girişimi ve krallığı tekrar kurmak hedefini güden bütün komploları muhakeme etme yetkisine sahip olacak ve verdiği kararlar temyiz edilemeyecektir. Yine bu mahkemenin yargıçlarını ve jüri üyelerini tayin yetkisi konvansiyonun elinde olacaktır (Soboul, 1969: 326). Bu ve benzeri uygulamalar Jirondenlerin tepkisini çekmiş, böyle yöntemlerin diktatörlük olduğunu dile getirmişlerdir. Bu itiraza karşılık Jakobenlerin önemli bir ismi olan Jean-Paul Marat onlara şu cevabı vermiştir (Soboul, 1969: 327): “Hürriyet zor kullanılarak yerleştirilecektir. Kralların istibdadını ezmek için hürriyetin istibdadını kısa bir süre için uygulamanın zamanı gelmiştir.” Devrimciler bu ve benzeri politikalarını “Cumhuriyet'e yönelik tehditlerin ortadan kaldırılması” için bir savunma mekanizması olarak düşünmüşler, uygulamalarının meşruiyetini bu noktadan kurmuşlardır. Bunu “pas de liberté pour les ennemis de la liberté” (özgürlük düşmanlarına özgürlük yok) ifadesiyle anlatmaya çalışmışlardır. Jakobenler, kendilerini “özgürlüğün düşmanlarına karşı kutsal ittifak” ve “devrimin gözü” olarak görmüşlerdir (Kinder ve Hilgemann, 2012: 297).

Özgürlük konusunda oldukça hassas olan Robespierre'e göre basın özgürlüğü, dilekçe hakkının serbestçe kullanılması, özgür toplanma hakkı, erdemli temsilciler seçme oldukça önem arz etmektedir. Zira ona göre özgürlükler, büyük bir açıklıkla tanımlanmazsa toplumda yerleşemez. Baştaki kişi özgürlüğü keyfi olarak yok edemez (Tanilli, 1995: 38). Robespierre, özgürlük düşmanlarının, özgürlük kelimesini dahi ortadan kaldırmaya çalıştıklarını, kamuoyunu körletmek, batıl inançları, düşüncesizliği, put taparlığı diriltmek amaçlarını güttüklerini söylerken tüm bunların ulusların köleliğinden kaynakladığını, bunun

da zorbarların despotluğunu güçlendiren bir durum olduğunu ifade etmektedir (Robespierre, 1975: 18). İşte Fransız Devrimi'nin radikalliği, bir anlamda Rousseau'nun "genel irade" ve "halk bazen özgürlüğe zorlanmalı" söyleminin (Rousseau, 2022) bir uygulaması veya yorumu niteliğinde düşünülebilmektedir. Ancak Rousseau'nun bunu kastettiği kesinlikle tartışmalıdır. Radikal devrimcilerin evrimsel bir "zaman kaybı" yaşamaya tahammülleri yoktur. Onlar net bir sonuç almak gayesindedirler. Ama her ne olursa olsun bu uygulamaların, aydınlanma filozoflarından Montesquieu'nun kuvvetler ayrılığı prensibiyle de çelişmekte olduğu da gözükmemektedir (Montesquieu, 2021: 199). Hatta bu durum bizzat Robespierre'in düşüncelerinde de geçmektedir. Zira Robespierre'e göre iktidar süreleri kısa olmalı, iktidar bölünmeli, kimse birden çok görev almamalı, yasama ve yürütme birbirinden özenle ayrılmalı, yürütme gücünün dalları ayrı ellere bırakılmalıdır (Robespierre: 1975: 52). Bu çelişkiyi ortadan kaldıracak söylem üretip, politikalarına meşruiyet arayan Jakobenlerin önderi, bu vaziyetin "geçici" ve "mecburi" bir süreç olduğunu anlatmaya çabalamaktadır. Robespierre bu fevkalade durumu şöyle ifade etmektedir (Soboul, 1969: 417):

İnkılap memleket dışındaki düşmanlara olduğu gibi memleket içindeki düşmanlara da girişilmiş bir hürriyet savaşıdır. Bu savaşın hedefi cumhuriyeti kurtarmaktır. Düşman yenilince, Anayasaya bağlı hükümete, zaferi kazanan hürriyet ve huzur rejimine dönülecek ama ancak o zaman dönülecektir. Savaş içinde bulunulduğu için inkılapçı hükümetin fevkalade bir faaliyet göstermeye ihtiyacı vardır, yıldırım gibi hareket etmek, bütün mukavemetleri kırmak zorundadır. Demokrat hükümetin ya da halk hükümetinin ana prensibi olan erdem, İnkılapçı hükümetin istibdada dönmemesinin garantisini teşkil eder.

Robespierre'e göre ancak cumhuriyet ve onun kurumları halkın yeniden doğuşunu sağlayabilecektir ve halkı ister siyasetçi ister işveren ister devlet görevlisi olsun, haksız bir şekilde servet ve yetkilere sahip olan kimselerin tiranlığından koruyabilecektir (McPhee, 2021: 168). Dolayısıyla aydınlanmış bu ilerleme, "gericilere" ve statüko yanlılarına karşı korunmalıdır.

Fransız Cumhuriyeti'nin yeni eğitim sistemi oluştururken Robespierre'nin eğitim ve kentle ilgili sunduğu bir tasarıda, çocukları yeni ruha uygun olarak yetiştirmek istediği görülmektedir (McPhee, 2021: 177). Ona göre eğitim

ve öğretim ikiye ayrılmalı, öğretim mesleki becerilere göre olurken eğitim, herkes için ortak olmalı ve dünya ölçüsünde iyilik getirmelidir. Buna göre Robespierre’in düşüncesinde (öğretimden farklı olarak) herkesin ihtiyacına uygun evrensel ve ulusal olan bir eğitim bulunmaktadır. Mesleklere girme yaşı geldiği zaman, ortak öğretim durabilir. Çünkü, her bir meslek için öğretim ayrı olmalıdır. Devlet, beş yaşındaki çocuğu doğanın elinden almalı, onu on iki yaşında topluma geri vermelidir. Bu anne babaların keyfine bırakılmamalı, ilkeler çerçevesinde kamu yararı adına zorunlu olması gerekmektedir (zorunlu eğitim) (Robespierre, 1975: 67-71). Buna göre çocuklar, yedi yıl süreyle ailelerinden ayrı olan yatılı okullarda okuyacaktır. Tasarıda, ulusal eğitimin amacının çocukların jimnastik vb. egzersizlerle geliştirerek bedenlerini güçlendirmek, her türlü yorgunluk karşısında dayanıklı bir hale getirmek, zihinlerini ve yüreklerini yararlı talimatlarla biçimlendirmek ve hangi meslek mensubu olursa olsunlar tüm yurttaşlar için zaruri vatandaşlık bilgileri vermek olacaktır. Erkekler ve kızlar okuyup yazmayı, hesap yapmayı bunun yanında vatanseverlik aşıl原因 şarkılarla birlikte tarihten dersler öğrenecekler, ev ekonomisinin ve kırsal ekonominin esaslarını ve ülkelerinin anayasasının temellerini kavrayacaklardır. Ancak yatılı teklife kuşkulu duran Konvansiyon tarafından daha ılımlı bulunan başka bir teklif kabul edilmiştir (McPhee, 2021: 177-178). Aydınlanmanın en önemli dayanaklarından birinin eğitim olduğu düşünüldüğünde Robespierre’in aldığı aydınlanmacı ve cumhuriyetçi tutum göze çarpmaktadır.

Devrim zamanlarında hiçbir şey, simgelerin yıkılmasından daha etkili değildir. Bu anlamda eskiyi anımsatan semboller lağvedilmeye çalışılmıştır. Bastille’in zaptı, 14 Temmuz’u Fransızların ulusal bayram gününe dönüştürerek, despotizmin yıkıldığını ilan etmiş ve tüm dünyada özgürleşme sürecinin başlangıcı olarak anılmıştır (Hobsbawm, 2003: 72) Jakobenler, eski rejimi (angien regime) yıkıp yeni bir siyasal dünya kurmakta öyle kararlı olmuşlardır ki, Ekim 1793’te yeni bir takvimi kullanıma sokmuşlardır. Eski rejimin simgelerinin yerini almak ve devrimci coşkunun devamını özendirmek için yeni devrimci simgeler benimseye başlamışlardır. 1793 yılında Fransa Kralı XVI. Louis idam edilmiştir (Merriman, 2018: 516). Radikal devrimciler, 1793’te başlayan iki yıl boyunca dini kurum ve simgelerle mücadeleye girişmişler, adeta bir “dinden arındırma” seferberliği başlatmışlardır. Örneğin kamuya açık yerlerde duran haçları kaldırmışlardır vb. ancak bu seferberlik başarısızlığa uğramıştır. Devrimi destekleyen birçok insan arasında bile yüzyıllar

boyunca kök salmış inançları ve gelenekleri alt edememişlerdir. Hatta bu gibi uygulamalar sivil anayasayı kabul etmiş olan birçok din adamını devrimden soğutarak, destek kaybına yol açmıştır. Paris’in dışında, Konvansiyon adına diktatörce yetkilerle donatılmış “görevli temsilciler” yeni düzeni sağlamak için çabalamışlardır. Bunlar Jakobenlerden kurulu yerel “gözetim komiteleri” ve “devrim mahkemeleri” ile birlikte çalışmışlardır (Merriman, 2018: 516). Bu sebeptendir ki Fransız Devrimi çağdaş dünya tarihinin tem merkezinde, şevk ve heyecandan doğduğu için ya kardeşçe eşitlik hayaliyle olduğu gibi, hürriyet ve bağımsızlık uğrunda giriştiği mücadelelerin hatırasıyla insanları alevlendirmekte, ya da kin ve nefret uyandırmaktadır. Aydınlanma felsefesinin ilerici düşüncelerinden doğduğu için ya imtiyazlarını kaybedenlerin ve eski geleneklerden olanların hücumlarına hedef olur ya da toplumu akla uygun temeller üzerinde teşkilatlandırmak için gösterdiği muazzam çaba ile zekanın hayranlığını kazanır. İnsanlar devrime ya hayran olmuşlardır ya da ondan korkmuşlardır (Soboul, 1968: 699). Muhafazakârlar devrimden sonra oluşan ortamın sorumluluğunu aydınlanmaya ve özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısındaki radikalleşme eğilimlerine yüklemişlerdir. Devrimciler ise aydınlanma ışığında zaman kaybetmeksizin köklü reformlara gidilmesi gerektiğini anlayamayan muhafazakarları suçlamışlardır. Buna göre de aydınlanmış insanı radikalleşmeye mecbur bırakan, aydınlanmanın insanları daha özgür ve iyi bir hayat sunacak olan hakikatlerini uygulamaya engel olmaya çalışan “gerici” tutumlardır (Hof, 2017: 243-244). Zira onlar insanlığın ilerlemesine engel olmaktadır.

Aydınlanmanın radikal felsefelerinin teşvik ettiği türden bir “evrensel devrim”, yani herhangi bir topluma potansiyel olarak uygulanabilir temel yeniden örgütlenme şemalarına dayanan ahlaki, kültürel ve politik bir devrim, erken modern zamanlarda daha da az düşünülebilmıştır (Israel, 2010: 3). Aydınlanma ile birlikte ise akıl yoluyla keşfedilen gerçekliklerin tüm boyutlarıyla yeryüzünde kurulmasını ve mevcut düzenin kurguladığı gerçekliği kesin biçimde reddetmesiyle birlikte de doğal olarak kendisini eski (angien) rejimle radikal bir çatışma içerisinde bulmuştur (West, 2005: 31-32). Dolayısıyla, modern öncesi isyanlar ve ayaklanmalar ile modern devrim arasındaki temel fark, ilkinde toplumsal ve siyasi değişimin meşrulaştırılması için her zaman teolojik temellere, örfi hukuka ve geleneğe saygıya başvurulurken, modern devrimlerin kendilerini özünde geleneksel olmayan ve yeni ortaya atılan temel kavramlar açısından meşrulaştırması ve bunlara dayanması olmuştur. O halde bu fark bir yanda

teolojik, geleneksel ve hanedan olarak ifade edilen sosyal, kültürel ve siyasi yenilenme ile diğer yanda seküler, teolojik olmayan ve geleneksel olmayan ideolojik terimlerle gerekçelendirilen geniş kapsamlı eylem ve reform arasındaki farktır (Israel, 2010: 3).

Fransız Devrimi'nin sarsıntılarının Napolyon emperyalizmine dönüşmesi, bunun yanında 1815 Viyana Kongresi'nin devrim öncesi eski koşulların restorasyonunu ilan etmesiyle birlikte Aydınlanma Çağı dönemi de sona ermiş gibidir (Hof, 2017: 245). Viyana Kongresi sonrası eski düzenin monarşist ve statükocu eğilimleri güç kazanmış, aydınlanmanın ve devrimin akla dayalı düşüncelerine karşı ideolojik bir mücadele yürütülmüştür. Böylece eski düzen yeniden kurulmayı amaçlanmış ve devrimin Avrupa'da meydana çıkardığı politik güçleri türlü yollarla bastırmayı hedeflemiştir (Rude, 2015: 232-233). Ancak artık pek çok hususta geriye dönüş mümkün olmayacaktır. İnsan hakları, yasal eşitlik, dini hoşgörü, bireyin kendi kararlarını kendi aklıyla özgürce verebilme hakkı, sorgulama ve eleştirel düşünebilme yöntemi gibi temel esaslar gerek aydın muhafazakârlar gerekse de ılımlı aydınlanmacılar için artık vazgeçilmez nitelikte kazanımlardır (Hof, 2017: 245). Nihayetinde Fransız Aydınlanması'nın toplumsal projesi, akıl yoluyla keşfedilen toplumsal düzenin insanlık için, evrensel ve genel bir iyiliği temsil ettiğini, bu nizama geçmeyi engellemeye çalışan güçlerden yine aklın emrettiği üzere kurtulunması düşüncesi üzerine bina edilmiş (Çiğdem, 1993: 96) ve meşruiyetini buradan almıştır.

SONUÇ

18. yüzyılda Avrupa'da yaşanan ekonomik, siyasal ve toplumsal gelişmeler özellikle Aydınlanma Çağı'nın özgürlükçü siyasi fikirleri, yükselen burjuvazinin etkisiyle de birlikte Avrupa'yı derinden etkilemiştir. 1789 Fransız Devrimi, ekonomik nedenlerle de olsa, Aydınlanma Çağı filozoflarının genel irade, kuvvetler ayrılığı, hürriyet ve din özgürlüğü, sınırlandırılmış iktidar, ifade özgürlüğü vb. liberal nitelikli siyasi fikirleriyle temellenmiştir. Bu dönemde aklın ürünü olan aydınlanmış bilgiye ve yeniye ait kavramlar kati olarak kabul edilmiş, insanlığın müspet ilim ışığında giderek gelişmesi, mutluluğu ve refahı, ilerleme olarak tarif edilmiş, tüm bunlara karşı çıkma eğilimi ise bir çeşit gerileme olarak görülmüştür. Radikal aydınlanma ilerlemeyi mevcut yapılar içinde kademeli bir iyileşme olarak görmeyip onu köklü bir kopuş ve yeniden inşa süreci olarak algılamıştır. Tarihin döngüsel olmadığını ve insanlığın

batıl inançlardan arınarak sürekli daha iyiye gideceğini savunmuştur. Bu güçlü inanç, ilerleme kavramıyla birleşerek statükoyu yıkan devrimci bir dinamizm kazanmıştır. Radikal aydınlanma, monarşi, aristokrasi, kilise ve gelenek gibi statükocu yapıları kökten reddederek, ilerleme idealini soyut bir temenniden politik bir zorunluluğa dönüştürmüştür. 1789 bu yönüyle dogmadan ve gelenekselden kesin bir kopuşu ifade ederken aklın ürünü olan yeni kurumlara duyulan güveni de simgelemektedir.

1789 Fransız Devrimi, Aydınlanma filozoflarının siyasi, toplumsal ve kurumsal fikirlerinin uygulama zemini bulduğu bir dönemin başlangıcı niteliğindedir. Aydınlanma Çağı filozofları bu dönemi görememişlerdir ancak onlardan etkilenen aydın bir nesil, yükselen burjuvazinin kılavuzluğunda bu devrimi ve dönüşümü gerçekleştirmiştir. Bu dönemde gelişen yeni siyasi ve hukuki modellerin monarşilerle olan uzlaşmacı tavrından farklı olarak radikal aydınlanma, aklın ve eşitliğin kati savunuculuğunu yaparak Fransız Devrimi'nin fikri gücünü üretmiştir. Devrim, bu teorileri felsefe salonlarından çıkarak radikal bir ivmelenmeyle somut birer siyasi gerçekliğe ve kurumsal yapılara dönüştürme politikasında olmuştur. İnsanlığın sosyal, toplumsal, ahlaki, ekonomik, anlamda daha iyiye gideceğine olan ilerlemeci inanç, eski kurumların buna ayak bağı olma tehlikesiyle birlikte Devrim'in radikalleşme eğilimine yol açmıştır. Fransız Devrimi'nin önderliğini yapan Robespierre ve Jakobenlerin, Fransa'daki eskiye dair (angien) kurumları ortadan kaldırmaya çalışırken keskin ve radikal bir tutum sergiledikleri görülmüştür. Aydınlanmanın ilerleme ögesi, geleneksel ile bağların koparılması gerektiği olarak anlaşılmış ve zaman kaybına tahammül edilemeyeceği düşüncesi ile toplumu geri bırakan geleneksel kurumların ortadan kaldırılması gerektiği düşünülmüştür. Bu kurumların varlığı, aklın düzenine geçiş engel olarak görülmüştür.

Fransız aydınlanmacı devrimcilerinin, devasa bir mutlak monarşi yönetimiyle karşı karşıya olmaları nedeniyle de kapsamlı ve radikal bir dönüşümü tahayyül etme eğiliminde oldukları söylenilebilir. Bu aydınlara göre akıl yoluyla ulaşılan hakikat, salt söylemsel düzlemde kalmamalı bir mücadelede zafer kazanılması gerekiyorsa, bizzat bir güç haline gelmesi gerekmektedir. Fransız Aydınlanması'nın siyasi ve toplumsal teorisi, akıl yoluyla keşfedilen toplumsal ve siyasal düzenin insanlar için evrensel nitelikte bir iyiliği temsil ettiğini, özgürlük getirdiği ve insanlığın ilerlemesini sağladığını, bu düzene geçmeyi engellemeye çalışan güçlerden de yine aklın tavsiye ettiği üzere mücadele edilmesi gerektiği

düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Tüm bu kavramlar çerçevesinde ilerlemenin insanlığa mutluluk getireceği düşünülmüş ve bu dönüşüm süreci de meşruiyetini ilerleme idealinden almıştır. Devrim sürecindeki aydınlanmacı politikalar, ilerleme öğretisiyle de birleşerek keskin ve kati dönüşümler yaratmıştır.

Nihayetinde Aydınlanma Çağı'nda tasarlanmaya başlayan ve Fransız devrimciler tarafından benzer şekilde tahayyül edilen siyasal sistem uygulanmak istenmiş ancak bir geçiş süreci olarak korumacı bir şekilde de radikalleşmiştir. Bu politikalara meşruiyet bulmak için de bunun bir geçiş süreci için bir çeşit mecburiyet olduğu söylenmiştir. Bu geçiş sürecindeki potansiyel tehlikeler atlatılır atlatılmaz doğru olan sistem uygulamaya konulacaktır. Zaman kaybına tahammül edemeyen bu anlayışın asıl düşünüş merkezinde ilerleme kavramının yer aldığı görülmüştür. Zira mevcut ilerlenmiş kazanımlar korunamazsa geri gidilecektir ve ilerleme duracaktır. Bu da insanlığı daha iyi bir düzen ve yönetimin getireceği potansiyel iyiliklerin kaybedilmesine yol açacaktır. Bir tarafta insanlığı geride bırakan eski kurum ve dogmalar diğer tarafta ise bilimsel gerçeklikler aracılığıyla insanlığın kendi kaderini akıl yoluyla tayin etme hakkı, hürriyet ve zenginlik getiren akılcı bir sistem bulunmaktadır. Bu da gerçek ilerleme, yani teokratik ve aristokratik ayrıcalıkların tamamen tasfiye edilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu ilerlemeci anlayış ve tarzın Fransız Devrimi'nin radikal tutumunun düşünüş mekânini oluşturmakta olduğu görülmüştür. Bu düşünüş pratiği tarihsel süreçte aydınlanmaya çalışan pek çok ülkeyi de etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, M.A. (2020). *Fransız Devrimi'nde Siyasal Düşünceler ve Mücadeleler 1789-1794*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Akay, A. (2021). *Aydınlanma Nedir?*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Aysevener, K. (1999). Türkiye Cumhuriyeti'nin Felsefi Temelleri. *Doğu Batı Dergisi*. (8). 105-111.

Armaoğlu, F. (2021). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Baker, K.M. (1990). *Inventing the French Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Beiser, F. (2019). *Hegel*. (Çev. Bayazıt Seçim). İstanbul: Alfa Basım Yayım Yayınları.

Büyük Larousse. (1986). *Vendee Savaşı*. (Cilt 23, s.12139). İstanbul

Callicinos, A. (2022). *Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış*. (Çev. Yasemin Tezgiden). İstanbul: İletişim Yayınları.

Cevizci, A. (2020). *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Chaunu, P. (2000). *Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Condorcet, M. (1966a). *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı – I*, (Çev. Oğuz Peltek). İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi Yayınları.

Condorcet, M. (1966b), *İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı – II*. (Çev. Oğuz Peltek). İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi Yayınları.

Crampe-Casnabet, M. (2005). On Sekizinci Yüzyıl Felsefesinin Bir Örneği. *Kadınların Tarihi Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları Cilt III içinde*. (s. 303-333). (Çev. Ahmet Fethi). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Cresson, A. (1984). *Diderot Yaşamı Felsefesi Eserleri Seçmeler*. (Çev. Asım Bezirci). İstanbul: De Yayınları.

Çiğdem, A. (1993). *Aydınlanma Felsefesi*. İstanbul: Ağaç Yayınları.

Darwin, C. (2020). *Türlerin Kökeni*. (Çev. Bahar Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları.

Diderot, D., d'Alembert, J. (2000). *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*. (Çev. Selahattin Hilav). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Ducange, J. (2023). *Fransız Devrimi ve Dünya Tarihi İki Yüzyıllık Tarihsel ve Siyasal Tartışma / 1815-1991*. (Çev. Barış Şannan)

Elysee.Fr. (2022, December 14). *The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen*. 14 Ağustos 2026 tarihinde <https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen> adresinden erişilmiştir.

Erhard, J. (2021). Halkın Devrim Yapma Hakkı Üzerine. *Aydınlanma*

Nedir?, (Çev. Mehmet Barış Albayrak), içinde (s. 75-82). İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık.

Gordon, D. (2011). *The Turgot Collection*. Auburn Alabama: Ludwig von Mises Institute.

Hobsbawm, E. (2003). *Devrim Çağı Avrupa 1789-1848*. (Çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Hof, U. (2017). *Avrupa'da Aydınlanma*. İstanbul: Literatür Yayınları.

Huberman, L. (2019). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*. (Çev. Murat Belge). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Israel, J. (2010). *A Revolution of the Mind*. New Jersey: Princeton University Press.

Israel, J. (2013). Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750-1790. *The American Historical Review*. 118(2). 572-573

Israel, J. (2020). *Radikal Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri: Zihin Devrimi*. (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.

Kant, I. (2015). *Seçilmiş Yazılar*. (Çev. N. Bozkurt). İstanbul: Sentez Yayıncılık.

Kinder, H, Hilgemann. W. (2012). *Dünya Tarihi Atlası I. Cilt Başlangıçtan Fransız Devrimi'ne Kadar*, (Çev. Leyla Uslu), Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları.

Lefebvre, G. (2015). *Fransız Devrimi*, (Çev. Heval Bucak), İstanbul: Hil Yayınları.

Lessing, G. (2011). *İnsan Soyunun Eğitimi Aydınlanma, Din ve Eğitim*. (Çev. Ahmet Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.

McPhee, P. (2021). *Robespierre*, (Çev. Süha Setabiboğlu). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Mendelssohn, M. (2021). Aydınlanma Ne Demektir Sorusu Üzerine. *Aydınlanma Nedir? içinde* (s. 19-26). (Çev. Mehmet Barış Albayrak), İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık.

Merriman, J. (2018). *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*. (Çev. Şükrü Alpagut), İstanbul: Say Yayınları.

Montesquieu, C. (2021). *Kanunların Ruhu*, (Çev. Berna Günen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nisbet, R. (1975). Turgot and the Contexts of Progress. *Proceedings of the American Philosophical Society*. 119(3). 214-222.

Roberts, J. (1996). *Avrupa Tarihi*, (Çev. Fethi Aytuna). İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.

Roberts, J. (2016). *Dünya Tarihi 18. Yüzyıl ve Sonrası (Cilt II)*. (Çev. İdem Erman ve Tansu Akgün). İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayınları.

Robespierre, M. (1975). *Devrim'in Bağrından*. (Çev. Vedat Günyol). İstanbul: Can Yayınları.

Roskin, Michael (2013). *Çağdaş Devlet Sistemleri*. (Çev. Bahattin Seçilmişoğlu). Ankara: Adres Yayınları.

Rousseau, J. J. (2022). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev. Vedat Günyol). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Rudé, G. (2025). *Fransız Devrimi*. (Çev. Ali İhsan Dalgıç). İstanbul: İletişim Yayınları.

Schiller, F. (2021). Aklın Sınırları Üzerine. *Aydınlanma Nedir?, içinde* (s. 83-86). (Çev. Mehmet Barış Albayrak). İstanbul: Albaraka Kültür Sanat ve Yayıncılık.

Soboul, A. (1969). *1789 Fransız İnkılabı Tarihi*. (Çev. Şerif Hulusi). İstanbul: Cem Yayınevi.

Sonnet, M. (2005). Bir Kızı Eğitmek. *Kadınların Tarihi Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları Cilt III. içinde* (s. 101-128). (Çev. Ahmet Fethi). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Şenel, A. (1995). *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Tanilli, S. (1995). *Fransız Devrimi'nden Portreler*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Touraine, A. (2002). *Modernliğin Eleştirisi*. (Çev. Hülya Tufan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

West, D. (2005). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş*, (Çev. Ahmet Cevizci), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.